

I. Dünya Savaşında İngiliz ve Türk Propaganda Gazetelerinin Etkinliği Üzerine Bir Değerlendirme (*el-Hakika* ve *Musavver Çöl*)*

An Evaluation on the Activities of the British and Turkish Propaganda Newspapers During the First World War (*el-Hakika* and *Musavver Çöl*)

Ü. Gülsüm Polat**

Özet

Propaganda görsellerinin I. Dünya Savaşı sırasında kullanımı savaşın neticesi üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. Bu iş özellikle İngiltere gibi yönetiminde çok çeşitli milletten ve dinden insanı barındıran bir imparatorluk için önemli detayların göz önüne alınmasını gerektiriyordu. İngiltere'nin savaştaki etkinliğini göstermek için üretilen bu türden bir gazete olan *el-Hakika*, savaşın başlarında kurulan İngiliz Propaganda Bürosu [Wellington House] tarafından gönderileceği bölgenin dillerinde üretilen ve savaşın sonrasında da yayımına devam ederek 1921 yılına kadar çeşitli dillerde basılan bir örnektir. Diğer taraftan Avrupa ülkelerine kıyasla örgütlü bir propagandanın oldukça zayıf olduğu Osmanlı Devleti'nde Cemal Paşa tarafından bir çöl menzili olan Birüsseb' (Bir es-seb' البرء السبع)¹ de çıkarılan *Musavver Çöl* isimli gazete "propaganda gazetesi" türüne ilginç ve az rastlanan bir örnek olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda savaşın önemli bir yönünü oluşturan propagandanın devletin çeşitli birimleri eliyle üretilmiş bu türleri, savaştaki rakip iki ülkenin bu formattaki gazetelerinin etkinliği üzerinde bir değerlendirme yapmaya imkân sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: propaganda, *el-Hakika*, *Musavver Çöl*, basın, I. Dünya Savaşı, Wellington House.

* Bu çalışmanın öncül bir hali "Savaş ve Basın: I. Dünya Savaşı Yıllarına Ait İki Rakip Propaganda Gazetesine örnek: (*Musavver Çöl* ve *el-Hakika*)" başlığıyla İstanbul'da 2-4 Mayıs 2013 tarihleri arasında düzenlenen ATCOSS III toplantısında bildiri olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr. Dumluşınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KÜTAHYA, e-mail: gulsumpolat26@gmail.com

¹ Kudüs'e bağlı kaza, Filistin Eyaleti. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Ankara 2006, s. 86; (İngilizce literatürde Beersheba şeklinde yazılmaktadır. Türkçe literatürde Birüssebi yahut Beerşeba şeklinde geçmektedir. Bu çalışmada Birüssebi kullanımı tercih edilecektir).

Abstract

Use of propaganda images created a decisive impact on WWI result. During this period illustrated propaganda visuals production need to consider so many different points to Britain that included different nations, religions and languages because of her imperial structure. A propaganda newspaper *al-Hakika* produced in different languages by Wellington House to show Britain's war power but it's broadcast life went ahead until 1921. On the other hand when compared with Europe Ottoman State's organized propaganda preparations was very weak but was seen a propaganda journal named *Musavver Çöl* which very interesting and rare example Ottoman war illustrated journal was printed under Cemal Pasha's protection in Beersheba (بءالسبع). In this context different styles of propaganda very important aspect of war which produced by rivalrous states allow to make assessment on their efficiencies.

Keywords: propaganda, *al-Hakika*, *Musavver Çöl*, press, WWI, Wellington House.

1914'de dünyanın tutuşacağı büyük savaş aslında Osmanlı Devleti için yüzyılın ilk savaşı değildi. 19. Yüzyılın son çeyreğini ve özellikle 20. Yüzyılın ilk 13 yılını neredeyse savaşlarla ve toprak kayıplarıyla geçiren İmparatorluk, elbette değişmiş, evrilmiş ise de kabuk değiştirememişti. Şekilsel bir bağlılıktan öteye gitmese de kendisine bağlı olan Mısır eyaleti yanında Sultan, halen Arap vilayetleri ve Mezopotamya'nın hâkimi, diğer taraftan halifelik sıfatı bağlamında Müslümanların önemli bir bölümünün dini lideriydi. İşte bu sıfat Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Almanya yanında girmesi ile başlayan süreçte Osmanlı Devleti'nin Müslüman halklar nezdinde uygulayacağı propaganda çalışmalarının da temelini oluşturacaktı.

Avrupa'da savaşla eş zamanlı başlayan propaganda süreci ise oldukça sistemli bir çalışmanın ürünüydü². Almanya ve İngiltere arasındaki mücadelenin önceliğini birbirlerine karşı savaşmalarının haklı gerekçelerini savunmak yanında rakip devletler silahlattındaki ve ülke savunmasındaki her bir vatandaşın kafasını bulandıracak ve soru işaretleri uyandıracak yöntemle başvuruyordu. Savaş dönemi basını yenilgi ve kayıpları okuyucusuna en az trajik biçimde verirken elde edilen başarılar bunun tersine vatanseverlik duygularını pekiştirmek için göklere çıkarılıyordu. Propagandanın savaş döneminde uygulamasında I. Dünya savaşı elbette ilk tecrübe değildi, aksine çeşitli şekillerle savaş tarihinin çok eski dönemlerine kadar gidiyordu. Ancak 1914 yazında Avrupa'da başlayan ve Kasım ayında Osmanlı Devleti'nin katılımıyla çok geniş bir sahaya yayılan bu savaş, dünyanın daha önce yaşadığı savaş tecrübelerinden oldukça farklıydı.

² Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandanan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 35-46.

Yönetimi altındaki kırk kadar kolonisi ile dönemin en geniş emperyal gücü olan İngiltere, hâkimiyetindeki birbirinden farklı dil, din ve ırktan insanı savaştaki haklılığına inandırmak zorunluluğu yanında bu farklılıkları göz ardı edemezdi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle İngiliz sömürgeleri durumunda olan Mısır ve Hindistan başta olmak üzere pek çok kolonideki Müslümanların savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı muhtemel desteklerini engellemek için yürütülecek propagandanın başlaması da eş zamanlı oldu. Bilhassa dinî lider olma vasfını kullanan Osmanlı sultanının ilan ettiği kutsal savaşın -*cihadın*- etkisiz kılınması için başlatılan propaganda faaliyetlerinin çok yönlülüğü ve çeşitliliği bir yana bırakılacak olursa, özellikle basın yoluyla oldukça geniş kitlelere İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile olan savaştaki haklılığı duyurulmaya çalışılmıştı. Bu noktada genel basın yayın organlarının savaş hassasiyetlerini göz önüne alarak yayın yapmalarının istenmesi ve bu bağlamda başarısızlıklardan mümkün olduğunca az söz eden bir basının oluşturulması yanında sadece savaş günlerine ait çeşitli "*propaganda gazeteleri*" de basılmıştı. Bu gazetelerden birisi olan ve İngiliz Wellington House [Propaganda Ofisi] tarafından basımı Londra'da yapılan *el-Hakika* Gazetesi bu türün belirgin örneklerinden birisiydi.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti de İngiltere ve diğer müttefiklerine nispetle daha zayıf olmakla birlikte savaştaki haklılığını göstermek için çeşitli propaganda yöntemlerine başvurmuştu. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı yıllarında yürüttüğü propagandanın temelini özellikle Müslüman nüfusu İslam birliği çerçevesinde yanına çekerek "*cihada*" dahil etmek oluşturuyordu. Bu dönemde ortaya çıkan "*Musavver Çöl*" gazetesi Cemal Paşa'nın yönetimi altında Birüssebi'de çıkarılan edebi yazıların da olduğu propaganda gazetesiydi.

Cemal Paşa'nın uhdesindeki bölge karmaşık aşiret yapısı yanında Bedevilerin kısa zaman aralıklarında Türklere ve İngilizlere meyletmesi nedeniyle uygulanacak propaganda faaliyetleri zorluydu. Böyle bir ortamda çıkarılan "*Musavver Çöl*" gazetesi oldukça ilginç bir örnekti. Aslında iki kapak arasında yayınlanmış bir dergi formatına sahip olduğundan bir dergi olduğu akla gelse de ilk sayfasında yazan "*On beş günde bir çıkar, içtimaî, fennî ve zîrâî edebî gazetedir*" ifadesi gazete olduğunun altını çizmektedir. Günümüzde küçük gazete boyutlarıyla ilgili sınıflandırmada kullanılan ve bu küçük gazeteleri karşılayan "*tabloid*" ifadesi de boyut olarak "*Musavver Çöl*"ün ebatlarını karşılamamaktadır.

Diğer taraftan *Musavver Çöl*'ün kuruluş tarihi 28 Teşrin-i evvel (1)332 yani (10 Kasım 1916)'dir. İçeriği Türkçe ve Arapça makale ve şiirlerden oluşmaktadır. Mesul Müdür ve Tahririyesinin Çöl Menzil Müfettişliği olduğunu anladığımız gazete Birüssebi'de Çöl Matbaası'nda basılmıştır. Yalnız abone sistemiyle satılan gazetenin altı aylık ücretinin kırk kuruş olacağı da ilk sayıda belirtilmiştir. İlk sayısı 8 sayfa olan gazetenin kapaktan sonra ilk sayfasında Sultan V. Mehmet'in portresi altında şu ifade göze çarpmaktadır; "*Büyük bir istikbalin ikil-i zaferi ve Osmanlıların kudretli Padişahı Başkumandan Efendimiz Sultan Mehmed-i Hamis Efendimiz Hazretleri*"³. V. Mehmet'in arkasından gelen Cemal Paşa'nın portresi altında da tam unvanına yer veriliyordu.

³ *Musavver Çöl*, Sayı:1, s.1, 28 Teşrin-i evvel 1332 (10 Kasım 1916).

Çöl Matbaası tarafından yazılan ilk sayının ilk makalesinde derginin ortaya çıkışı oldukça edebi bir girizgahla takdim ediliyordu. İnsanoğlunun en ilkel dönemlerinden itibaren ihtiyaçlarını gidermek için geliştirdiği her şey gibi edebiyatın da bu ihtiyaçların bir parçası olarak ortaya çıktığı hatta en zorlu dönemlerde bile insanların bu ihtiyaçlarından vazgeçmediğinden bahsedilerek söz, *Musavver Çöl* gazetesinin Cemal Paşa'nın uygun bulmasıyla kurulduğuna getiriliyordu. Bu oldukça edebi başlangıcın yanı başında yer alan yazı ise bir irade-i seniyye'nin tıpkı basımıydı. Bu irade-i seniyye 19 Aralık 1914'de ilan edilen Mısır protektorası sonrası Hıdivlikten tardedilen Abbas Hilmi Paşa'nın yerine "sultan" unvanıyla göreve getirilen Hüseyin Kâmil'e dairdi. İrade-i seniyye, Osmanlı toprağı olan Mısır'ın yabancı bir devlet yönetimine alınması anlamına gelen protektora ilanını ve sultanlığı kabulünden ötürü Hüseyin Kâmil'in ele geçirildiğinde yargılanacağı ve mal-mülkünün hacedileceğini karara bağlıyordu⁴. Diğer taraftan gazetenin bu ilk sayfasında yer verilen kararın irade-i seniyyenin bire bir aynısı olduğu görülüyordu.

Musavver Çöl'ün ilk sayısında yakın zamanda aralarında mebusların, muhabirlerin olduğu bir heyetin çöl menzili Birüssebi'yi ziyarete geleceklerinin öğrenildiğine değiniliyordu⁵. Gazetenin bu ilk sayısında yer verilen şiir, ve Mısır ile Sina Yarımadası'nın tarihi önemi gibi konular dışında siyasi ve propaganda içeriği öne çıkan haberler görülüyordu. Meydana gelen bir saldırının duyurulması anlamına gelecek şekilde bu ilk sayının son sayfasında "*Tayyare hücumu*" başlığıyla verilen haberde gazetenin basımından sonra Birüssebi'nin kuzeyinden gelen düşman tayyarelerinin kasabanın çeşitli yerlerine on iki bomba attığı, topçu ateşi ve Türk tayyarelerinin mitralyöz ateşiyle cevap vermesi nedeniyle bunların çekilip gittiği belirtiliyordu⁶. Gazetenin ikinci sayısı 15 Teşrin-i sani 1332 (28 Kasım 1916) tarihinde çıktı. İkinci sayı ilginç bir ihtarla başlamaktaydı. Öyle ki, abone kaydedilen kişilerin abonman ücretlerini en kısa zamanda mesul müdüre ulaştırmaları gerektiği belirtilmekteydi. Bunun ardından gazete bir haftalık ajansların haber özetlerine yer veriyordu. Bu haberler içerisinde sırf propaganda amacıyla gerçeklerin çarpıtılmadan verilmesi dikkat çekicidir. Öyle ki bu haberlerden birinde İngilizlerin yakın zamanda 380 zabıt ve 11065 nefer zabtettiklerine yer veriliyordu⁷. Gazetenin bu ikinci sayısında Halide Edib imzasıyla "*Çölün Rubu*" isimli bir yazının yer aldığı görülmektedir. Oldukça ayrıntılı çöl betimlemelerine yer veren Halide Edib, uçsuz bucaksız kum denizi şeklinde olan çölü oldukça ayrıntılı tasvir etmektedir. Halide Edib bu yazıyı Birüssebi'yi gördükten sonra yazmıştı. Öyle ki 1916 yazında Cemal Paşa kendisine gönderdiği

⁴ Kararın aslı için bkz: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [Bundan sonra BOA], İ.MTZ (05), 32/1893, 30 Haziran 1332 (13 Temmuz 1916).

⁵ *Musavver Çöl*, Sayı: 1, s. 7, 28 Teşrin-i evvel 1332 (10 Kasım 1916), "Tur'dan Bir Sada".

⁶ *Musavver Çöl*, Sayı: 1, s. 9, 28 Teşrin-i evvel 1332 (10 Kasım 1916), "Tayyare Hücumu".

⁷ *Musavver Çöl*, Sayı 2, s. 1, 28 Teşrin-i evvel 1332 (10 Kasım 1916), "Bir Haftalık Ajanstan Hülasadır".

mektupta Suriye'ye gelerek Şam, Beyrut ve Lübnan'da çeşitli okullar açılması için plan hazırlaması rica etmişti. Bu davet üzerine Suriye'ye gelen Halide Edib Sofer'de Cemal Paşa'nın konağında misafir olmuş ve ziyaretlerde bulunmuştu. Suriye'deki eğitim faaliyetleri hakkında hazırladığı raporunu Şam'da Cemal Paşa'ya teslim ettikten sonra Birüssebi'ye hareket etmişti. İşte onun Birüssebi ve çöl hakkındaki izlenimleri bu ziyaret sırasında oluşmuştu. Birüssebi'de üç gün kalmış ve çöl izlenimlerini bu sırada oluşturmuştu⁸.

Musavver Çöl'ün ikinci sayısında da yine ilk sayıda olduğu gibi şiirler yer almakta ve edebi yazılar göze çarpmaktadır. “Sina” isimli bir yazıda Mısır'ın önce Müslümanlar tarafından fethine değinilmekte ve ardından da Yavuz Sultan Selim'in ele geçirmesi sürecinden söz edilmekteydi⁹. Bununla birlikte ilk sayıda yer alan Hüseyin Kamil'e dair irade-i seniyyeye benzer biçimde bir Divan-ı Harb kararı dikkat çekiyordu. Bu kararda düşman tarafına firar eden 81. alayın on beşinci bölüğünden ihtiyat zabiti namzeti aslen Asyutlu olup Lazkiye'de mukim olan 313 numaralı Selim bin Süleyman'ın on gün içerisinde ortaya çıkmazsa gıyabında yargılanasının yapılarak, tüm mal varlığına el konulacağı ve bu konuda itiraz hakkı tanınmayacağı bildiriliyordu¹⁰.

Bu şekilde devam eden diğer sayılarda ilk sayıdan büyük farklılıklar taşıyan yazılar görülmemiştir. Dördüncü sayıda “*bütün çölün iaşesini temin eden*” un fabrikasından bir görüntü dikkat çekmektedir¹¹.

Resim 1: “Bütün Çöl'ün iaşesini temin eden Birüssebi'de büyük un fabrikası”

Un fabrikası görseli dışında Menzil Müfettişliğine ait resimlere de yer verilmişti. Diğer taraftan *Musavver Çöl*'de ilk değişiklik beşinci sayıda göze

⁸ Ahmet Tetik, “Lübnan'da Bir Eğitimci Halide Edip (1916-1917)”, *Kılavuz*, Sayı: 51, Eylül 2014, s. 14-25.

⁹ *Musavver Çöl*, Sayı: 2, s. 16, 28 Teşrin-i evvel 1332 (10 Kasım 1916), “Sina”.

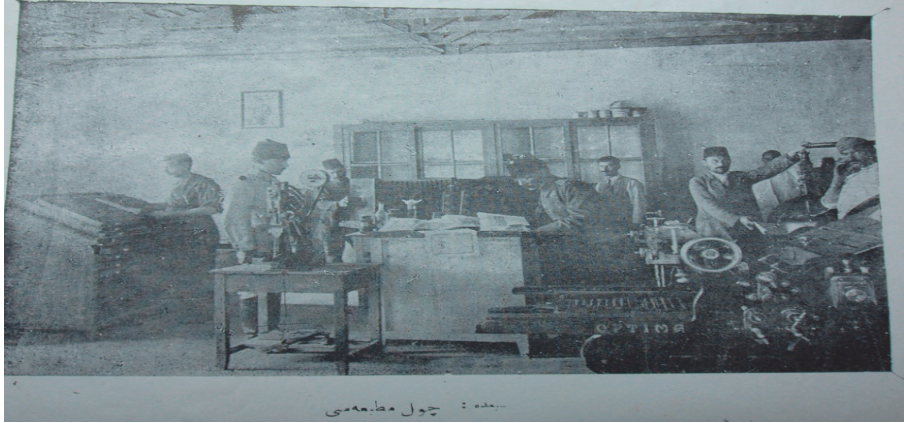
¹⁰ *Musavver Çöl*, Sayı: 2, s. 14, 28 Teşrin-i evvel 1332 (10 Kasım 1916), “İlan- Divan-ı Harb Kararı”.

¹¹ *Musavver Çöl*, Sayı: 4, s. 26, 15 Kanun-ı evvel 1332 (28 Aralık 1916).

çarpmaktadır. 20 Kanun-ı evvel 1332 (2 Ocak 1917) tarihli bu nüshanın kapağında “fabri ser-muharririmiz Halide Edib” şeklinde bir değişiklik dikkat çekmektedir. Bu sayıda ayrıca “Akide-i siyasimiz gaile-i hayalimizdir” başlığıyla Yusuf Akçura tarafından yazılan bir mektubun yayınlandığı görülmektedir. Yusuf Akçura mektubunda *Musavver Çöl*’ün ilk sayısını yeni aldığını belirtmekte ve bu gazetenin çıkarılmasıyla ilgili düşüncelerini şu sözlerle belirtmektedir:

“Osmanlılar demek yalnız askeri zaferler kazanmakta, kuvvetli idare ve hükümetler tesis etmekte değil, medeniyetler yaratmakta zamanımız medeni milletleri ile yarışa çıkabilecek bir seviyeye yükseliyorlar. ‘Çöl’ü medenileştirmek ‘Türkçesi’ ‘yurdlaştırmak’ gibi yüksek ve insani binaenaleyh mukaddes bir işi başarmak için ilk çalışanlar arasında bulunuyorsunuz; cidden tebrik ederim...”¹².

Milli duygulara seslenen bir başka yazı ise sekizinci sayıda yer almıştı¹³. 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917)’de yayınlanan altıncı sayının kapağında “Akide-i siyasimiz gaile-i hayalimizdir” sözü yeniden göze çarpmakta ve altında Cemal Paşa’ya ait olduğunu belirtir biçimde ismi yazmaktadır. Buradan hareketle sözün Cemal Paşa’ya ait olduğu akla gelmektedir. Bu sayının da Fahri başmuharririnin Halide Edip olduğu kapaktan anlaşılmaktadır. Altıncı sayının kapağının bir kısmında piramitlerden ve çöl vahalarından görüntülere yer verilmektedir. Bu sayıda çöl matbaası ve askeri terzihaneden birer fotoğrafın yer aldığı görülmektedir. Sekizinci sayıdaki fotografik görüntülerse daha çok askeri propaganda türündendir. Zira bu sayının 85. sayfasında Birüssebi’ye ilk trenin ulaşması resmedilirken, 86. sayfada bir ağır mavzerin çekilişi gösterilmektedir. Ayrıca IV. Ordu kumandanı Cemal Paşa’nın otomobil parkında inşaat müfrezesini ziyaretleri sırasında çekilen bir fotoğrafa yer veriliyordu.

Resim 2: Çöl Matbaası, *Musavver Çöl*, Sayı 6.

¹² *Musavver Çöl*, Sayı: 4, s. 45, 15 Kanun-ı evvel 1332(28 Aralık 1916), “Akide-i Siyasiyemiz Gaile-i Hayalimizdir”.

¹³ *Musavver Çöl*, Sayı: 8, s. 131, 15 Mart 1333 (15 Mart 1917), “Ey Türk Ordusu”.

Resim 3: “Bütün çölün elbisesini temin eden Birüssebi’de terzihane-i askeri” *Musavver Çöl*, Sayı 6.

Genel itibarıyla bu çizgide devam eden *Musavver Çöl*’ün son sayısı olan 12. sayısı 15 Mayıs 1917’de yayınlandı. *Musavver Çöl* üzerine yazdığı bir çalışmada David Kushner, *Musavver Çöl*’ün kısa yayın hayatı ve büyük bir etki yaratmamış olmasına rağmen üç açıdan önemli olduğunu savunmaktadır. Bunlardan birincisi *Musavver Çöl*’ün Filistin’de görülen iki Osmanlı gazetesinden biri olması, ikincisi bu gazetenin Birüssebi gibi 1900’de kaza olarak kurulmuş bir yerde çıkartılmış olması, üçüncüsü ise bu gazetenin Osmanlı yönetiminin bölgeden İngiliz kuvvetlerince çıkarılmasından hemen önce basılmış olması olarak sıralamaktadır¹⁴.

Aralarında Halide Edib, Yusuf Akçura gibi önemli isimlerin de yazılarının yer aldığı gazetenin hedef kitesinin direk olarak Araplar olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira Birüssebi’de çıkmasına rağmen yazıların büyük çoğunluğu Türkçe ve propaganda içeriğinden çok edebi yazılardı. Buna rağmen Birüssebi gibi bir çöl menzili olan kasabada Araplarla olan ilişkilerin yol ayrımında olduğu bir dönemde böyle bir yayının çıkması tesadüf değildir. Zira yazıların bir çoğunda cephelerden başarı haberleri yanında, Alman başarıları, padişahın gücünü ortaya koyan irade-i seniyyelere yer verilmiştir. Hatta görseller arasında da müttefikleri sempatik gösteren bazı resimler dikkat çekmektedir. İki hemşirenin bir hastaya bakım yaptığı anları gösteren resmin altında şöyle yazıyordu: “*Viyana’da Augarten Sarayı’nda hastabakıcılık vazifesini ifa eden Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı Dördüncü Şarl’ın valide-i muhteremesi*”¹⁵. Bunun yanında yine aynı sayıda bir darağacına asılmak üzere çıkarılan Arap kıyafetleri içerisindeki insanlar dikkat çekmektedir. Resmin altında şu ifadeye yer verilmektedir: “*İngiliz Mezaliminden; Mısır’da İdam Olmak üzere darağacına çıkartılan masum İslamlar*”¹⁶.

¹⁴ David Kushner, “The Musavver Çöl- An Ottoman Journal in Beersheba at the end of World War I”, *Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)*, (Ed: Ekrem Causevic, Nenad Moacanin, Vjerman Kursar), Berlin 2010, s.167.

¹⁵ *Musavver Çöl*, Sayı: 12, 132, 15 Mayıs 1333 (15 Mart 1917).

¹⁶ *Musavver Çöl*, Sayı: 12, s. 133, 15 Mayıs 1333 (15 Mart 1917).

Hedef kitlesi sınırlı olan *Musavver Çöl*'ün aksine çok daha etkili bir basım ve dağıtım ağına sahip olan ve gerçek manada propaganda gazeteleri olan yayınlar aynı dönemde Wellington House tarafından üretilmekteydi. 22 Ocak 1916'ta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Kahire Yüksek Temsilcisi Milne Cheetham'a gönderilen bir yazıda Londra'da "*Doğu için*" uygun notların ilişitirildiği resimlerin yer aldığı bir gazetenin basılmasına karar verildiği bildiriliyordu. 15 günde bir basılması düşünülen gazetenin başlıkları Arapça, Farsça ve Hinduca olarak hazırlanacaktı. Dışişleri Bakanlığı basılması düşünülen gazetede yer alacak resimlerin genel olarak iki tür olarak dizayn edileceğini bildiriyordu. Birincisi Büyük Britanya'yı Müslümanların dostu olarak gösteren, ikincisi ise Büyük Britanya'nın deniz ve kara gücünü gösteren resimlere yer verilebileceğine değiniliyordu. Bu yazıda basılması düşünülen gazetenin adı "*al Hakika (The Truth)*" olarak belirtiliyor ve istihbarat birimi yahut en uygun biçimde hangi kanal vasıtasıyla dağıtılacağına karar verilerek kaç nüshanın kendisi için gerekli olacağını bildirmesi isteniyordu. Bunun yanında zaman zaman bu gazetede basılmasının faydalı olacağını düşündüğü fotoğraf ve haberleri bildirmesinin faydalı olacağı hatırlatılıyordu¹⁷. Kuruluşu resmîyette tamamlanmış olan Arap Bürosu'nun¹⁸ göreve başladıktan sonra kendilerine gerekli desteği vereceği Kahire'deki İngiliz İstihbaratının başı olan Clayton tarafından taahhut edilmişti. Bunun ardından *el-Hakika*'nın ilk sayısından 10.000 kopya Mısır'a gönderildi¹⁹.

Bu arada İngiliz Propaganda Ofisi Wellington House, gazetenin etki sahasını olabildiğince genişletmek için Koloniler Bakanlığı ile görüş alışverişi içerisinde bulunuyordu. 29 Şubat 1916'da Koloniler Bakanlığı'ndan Macnaghten'a yazılan yazıda şöyle deniyordu:

"Belki duymuşsunuzdur, dünyadaki tüm Müslümanları etkilemek için on beş günde bir Hinduca, Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde letterpress [tıpo baskı] yayınlanacak resimli bir gazete çıkartıyoruz. Çok iyi bir üretim olacak ve çok faydalı olacağını düşünüyorum. Bunu [gazeteyi] Hindistan Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla Hindistan ve tüm Ortadoğu'da ayrıca Kuzey Afrika'da dağıtıyoruz. Herhangi bir kopyasının Ceylon, İngiliz Doğu Afrika'sı, Somaliland ve Nijerya ya da Müslümanların çoğunlukta olduğu başka yerlerde dağıtım ile anlaşma yapmaya istekli misiniz?"²⁰.

¹⁷ *The National Archives*, [Bundan Sonra TNA], Foreign Office [Bundan sonra FO], 141/475/8, 21 Ocak 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Cheetham'a.)

¹⁸ Arap Bürosu'nun kuruluşuna uzanan gelişmeler için bkz: Ü.Gülsüm Polat, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 76, Mart 2010, s. 97-131.

¹⁹ TNA, FO 141/475/8,2047/16, 17 Mart 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Mısır Yüksek Komiserliği'ne.

²⁰ TNA, Colonial Office (Bundan sonra CO) 323/727, s. 555, 29 Şubat 1916.

Koloniler Bakanlığından verilen cevapta tüm bağlı koloni valilerine gerekli sayıda gazetenin gönderileceğini bildirdikleri yazıyordu²¹. Bu yazışmanın ekine konulmuş listeden öyle anlaşılıyor ki *el-Hakika*'nın ilk sayısı Arap Yarımadası, Mısır ve Hindistan dışında 19 İngiliz kolonisine gönderilmişti. Güney Afrika Birliğine 6 kopya; Fiji'ye 6 kopya; Ceylon'a 6 kopya; Straits Settlements'a 6 kopya; Hong Kong'a 6 kopya; Mauritius'a 6 kopya; İngiliz Ginesi'ne 6 kopya; Trinidad'a 6 kopya; Jamaica'ya 6 kopya; Sierra Leone'a 6 kopya; Gambiya'ya 6 kopya; Gold Coast'a 6 kopya; Kıbrıs'a 50 kopya; Nijerya'ya 50 kopya; Nyasaland'a 25 kopya; Somaliland'a 25 kopya; Doğu Afrika'ya 25 kopya; Uganda'ya 25 kopya; Zanzibar'a 25 kopya gönderilmişti²². Aslında *el-Hakika* gazetesi İngiliz propaganda ofisi Wellington House'un savaş başladığından beri yürüttüğü propaganda faaliyetlerinden birisi olan çeşitli bölgeler için üretilen "illustrated newspapers" [resimli gazeteler]'den yalnızca biriydi. Wellington House "America Latina" isimli benzer bir gazeteyi aylık olarak basıyor ve İspanya ve Güney Amerika'da diplomatik ve konsolosluk görevlileri vasıtasıyla dağıtıyordu. Bir diğer benzer gazetenin adı "O Espelbo" ise on beş günde bir Portekizce basılıyor ve 15.000 kopya Brezilya'ya gönderiliyordu. "Hesperia" ise benzer formatta Yunanca basılıyordu²³.

El-Hakika gazetesinin ilk sayısının Mısır'da dağıtılmasının ardından Mısır basınından olumlu tepkiler aldığı belirtilmekle birlikte Arapça karakterlerde yapılan bazı hatalar ile gramer yanlışlarının eleştirildiği, ikinci sayıda bunlar üzerinde daha dikkatli durulması gerektiği Mısır Yüksek Komiserliği tarafından merkeze bildirilmişti²⁴. Sudan'daki İngiliz temsilciliği *el-Hakika*'nın Sudan nüshası için üç kusurdan bahseden bir yazı göndermişti. Birincisi resimlerde yer alan uçak ve kruvazörler Sudan yerlileri tarafından anlaşılammıştı. İkincisi bu resimlerle ilgili Arapça tanımlamalar zayıf bulunmuş ve son olarak da resimler altında yer alan Türkçe çevirilerin Sudan için hazırlanan nüsha için gereksiz olduğu görülmüş ve Sudan yerlileri tarafından yanlış anlaşılabilceği belirtilmişti²⁵. Hatta bu yazım ve gramer hataları ile ilgili husus öylesine önemsenmişti ki merkeze gönderilen oldukça ayrıntılı bir raporda yapılan çevirilerde yer alan ifadelerin en iyi Arapça karşılıklarına yer veriliyor ve olması gerektiği gibi teker teker düzeltiliyordu. Çeviriden kaynaklanacak hataların, amacın hasıl olmasına engel olmaması için üzerinde uzun uzun duruluyordu. Hatta *el-Hakika* benzeri Fransızlar tarafından Paris'te neşredilen *el-Mustakbil*²⁶ gazetesinin Kahireli bir gazeteci olan ve halen Paris'te yaşamakta olan İbrahim

²¹ TNA, CO 323/727, s. 558, 16 Mart 1916.

²² TNA, CO 323/727, s. 558, 16 Mart 1916.

²³ M.L. Sanders, "Wellington House and British Propaganda during the First World War", *The Historical Journal*, 18/1, (1975), s. 134

²⁴ TNA, FO 141/475/8, 25 Mayıs 1916, Mısır Yüksek Komiserliğinden Montgomery'e.

²⁵ TNA, FO 141/475/8, 13 Mayıs 1916, Clayton'dan [Ronald] Storrs'a.

²⁶ İngilizce metinde el Mustakbil şeklinde yazılan gazetenin adı el-Müstakbel olmalıdır.

el Naggar tarafından edisyondan geçirildiği ve bu sayede *el-Hakika*'dan daha iyi vaziyette olduğu vurgulanıyordu²⁷. Eleştirilere rağmen *el-Hakika*'nın basımına devam edildi ve sadece 12 Temmuz-12 Ağustos tarihleri arasında 35 bin kopya *el-Hakika* gazetesi Mısır, Aden, Basra, Hicaz ve Sudan'da dağıtıldı²⁸. Ancak bir diğer rapordan öyle anlaşılıyor ki, nüsha sayısı farklılık göstermekle beraber bu propaganda gazetesi Müslüman nüfusun çok az olduğu bölgelerden neredeyse tamamının Müslüman olduğu bölgelere kadar ulaştırılmıştı. 10. sayısının nerelerde ve kaç adet gönderildiğini gösteren bir raporda İngiliz Hindistanı, Mısır gibi bölgeler dışında Afrika'da Sierre Leone, Acera, Lagos ve daha bir çok bölgeye hem çeşitli İngiliz gemileri vasıtasıyla hem de Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla ulaştırılmıştı²⁹. Diğer taraftan gazetenin dağıtımının yapıldığı bölgelere göre ismi ve içeriği de değişiyordu. Mesela *el-Hakika*'nın Çince edisyonunun adı "*Cheng Pao*" idi³⁰. Japonca edisyonu olan "*Senji Gabo*" onu izledi. Gazetelerde yer alan çeviri ile ilgili hatalara dair eleştirilere rağmen oldukça önemli bir üretim miktarına ulaştığı görüldü. Eylül 1916'da 15 günde bir yayınlanan *Cheng Pao*'nun Çin'de 50.000 kopyası dağıtılıyordu³¹.

Diğer taraftan *el-Hakika* gazetesinin Mısır'da gerek yüksek sınıflar arasında gerekse az eğitilmiş sınıflar arasındaki etkisi üzerinde de durulmuştu. Daha küçük ve kullanışlı, kolay taşınabilir bir formda basılacak *el-Hakika* gazetesinin özellikle Kahire ve İskenderiye ve diğer önemli bölgelerde yüksek eğitilmiş sınıf arasında daha popüler olacağını ama daha az eğitilmiş sınıf arasında büyük resimli olan büyük ebatlı gazetenin daha çok sevildiği ve bu sınıfa mensup halkın gazeteden kesilen kopyalarını duvarlarına yapıştırdıklarının görüldüğü belirtiliyordu³². Sadece Arap Yarımadası'nda değil diğer kolonilerde de gazetenin olumlu bir etkisi olduğu bildiriliyordu. Mesela Mauritius'un başkenti Port Louis'den yazdığı yazıda İngiliz Valisi, gazetenin Hint ve Müslüman yerleşimciler üzerinde olumlu tesir bıraktığını bildirmiş ve kendisinin tasarrufu ile geçici olarak 35 Sent'e satışına karar verildiğini yazmıştı³³. Ancak Koloniler Bakanlığı ile Propaganda Ofisi arasındaki müzakereden sonra Port Louis Valisine gazetenin ücretsiz olarak dağıtılmasının yerinde olacağını bildireceğine değinilmekteydi³⁴.

²⁷ TNA, FO 141/475/8, 3 Eylül 1916, Storrs'dan Dışişleri Bakanlığı Haber Departmanından Stephan'a.

²⁸ TNA, FO 141/475/8, "Report on Propaganda".

²⁹ TNA, FO 141/475/8, "al-Hakika, Distribution of No: 10".

³⁰ TNA, CO 323/731, 20 Eylül 1916.

³¹ Sanders, "*Wellington House and British Propaganda...*", s. 134-135.

³² TNA, FO 141/475/8, 23 Temmuz 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Wingate'e.

³³ TNA, CO 323/700/96, 26 Temmuz 1916, Port Louis Valisi'nden Koloniler Bakanı Bonar Law'a.

³⁴ TNA, CO 323/700/96, 14 Eylül 1916, Koloniler Bakanlığı [T.C. Macnagten]'dan Wellington House [Baynes]'a

Hakkında yapılan çeşitli tartışmalara rağmen gazetenin neredeyse tüm İngiliz Doğu kolonilerinde ve Arap coğrafyasında dağıtımına devam edildi. Hatta gazetenin demiryolu istasyonları, resmi ofislerde çerçeveli bir biçimde sergilenmesi fikri değerlendirildi. Kuzey Nijerya için gönderilen *el-Hakika* nüshasının 50'den 250'ye çıkarılmasının gerekliliği üzerinde duruldu³⁵. Gönderilen nüsha sayısının yeterli olmadığına dair görüş yalnızca Nijerya için geçerli değildi. Sadece Somali'de 310 bin Müslümanın yaşadığı ve yalnızca 35 kopya gazetenin gönderildiği belirtiliyordu. Ceylon'da ise Müslüman nüfus 284.000 kişi olmasına karşılık buraya Mayıs 1916 tarihi itibarıyla ulaşan gazete nüshası sadece 6 kopya idi. Benzer şekilde 45.000 Müslüman nüfusun yaşadığı Güney Afrika'ya yalnızca 6 kopya ulaşmıştı³⁶.

Özellikle Koloniler Bakanlığı'nın dağıtımına bırakılan bölgelere yeterli sayıda gazetenin ulaşmadığı yönündeki eleştirilere rağmen dağıtımına devam edildi. Hatta İngiliz ordusunun Sina Yarımadası üzerinden Türk ordusunu adım adım geri itmeye başlamasıyla birlikte bu bölgede işler Türkler aleyhine hızlı bir şekilde ilerlemesine rağmen gazetenin dağıtımına son verilmedi. Savaş süresinde her türlü aksaklık ve üzerinde yapılan tartışmalarla birlikte varlığını sürdürdü. Savaşın sona ermesinin ardından da gazete yayınına devam etti. Dışişleri Bakanlığı'na *el-Hakika*'nın dağıtımında etkin görev üstlenen Commercial Intelligence Bureau [Ticari İstihbarat Bürosu]'nun gönderdiği bir yazıda *el-Hakika*'nın dağıtımı ile ilgili bazı ayrıntılara yer verildikten sonra buna benzer kalitede ve önemli sayıda "*Oriental Propagandist Journal*"ın [Şark için Propaganda Gazetesi] İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri için de gerekli olacağını hatırlatmıştı³⁷. Ancak *el-Hakika*'nın basımı ve dağıtımı ciddi bir maddi külfet getirmekteydi. Bu nedenle gazeteye reklam alınması düşünüldü. Fakat reklam verecekler gazetenin gönderilen diğer ülkeler yanında Mısır, Suriye, Filistin ve Anadolu'da dağıtımının yapılacağı güvencesinin verilmesi gerekiyordu. Bu konuyla ilgili İngiliz General Allenby'den görüş isteniyordu³⁸. Bunun dışında gazetenin bedava dağıtılması yerine satılması da düşünüldü ve hatta bu konuda girişimde bulunuldu. Ne var ki gazete bu şekilde beklenen ilgiyi görmedi. Zira Kahire, İskenderiye, Filistin ve Sudan'da gazetenin satılmadığını ayrıntılarıyla aktaran bir rapor Yüksek Komiser tarafından gönderilmişti. Bu raporda gazetenin satılabildiği tek yerin Hükümet Demiryolları olduğu öyle ki burada 300 kopyanın satıldığı bildiriliyordu³⁹.

³⁵ TNA, CO 323/729, 9 Mayıs 1916, s.127, Wellington House [Baynes]'dan Koloniler Bakanlığına [T.C. Macnagten'a].

³⁶ TNA, CO 323/729/37, S.406, 31 Mayıs 1916.

³⁷ TNA, FO 141/475/8, 2 Haziran 1919, Dışişleri Bakanlığı'ndan General Allenby'e.

³⁸ TNA, FO 141/475/8, 25 Kasım 1919, Dışişleri Bakanlığı'ndan General Allenby'e.

³⁹ TNA, FO 141/475/8, 15 Mart 1921, Mısır Yüksek Komiserliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

Buna karşılık bazı bölgelerde gazetenin ilk yıllarından itibaren hem dağıtımının hem de para ile satışının yapıldığı anlaşılmaktadır. Hindistan'da gazetenin hem hükümet eliyle dağıtımı yapılıyor hem de bazı ticari işletmeler tarafından satışı yapılıyordu. Aynı durumun Ceylon'da da yapılmasına İngiliz hükümeti izin vermişti⁴⁰.

El-Hakika'nın yayın hayatı gazetenin 1 Şubat 1921 yılında 120. sayısını da yayınladıktan sonra son buldu. Öyle ki, Dışişleri Bakanlığı'ndan Koloniler Bakanlığı'na gönderilen yazıda ekonomik nedenlerden ötürü 120. sayının basımından sonra bu propaganda gazetesinin basılmayacağı bildiriliyordu. Bu bilgilendirme yazısından anlaşıldığı kadarıyla Koloniler Bakanlığı tarafından (yani Mısır ve Arap Yarımadası için gönderilen nüshalar hariç) *el-Hakika* düzenli olarak İngiliz Ginesi, Ceylon, Kıbrıs, Gambia, Jamaica, Mauritius, Nyassaland [Malavi], Sierra Leone, Somaliland, Güney Afrika, Zanzibar, Nijerya'ya gönderilmişti⁴¹.

1916 yılına ait bir nüshadan hareketle içeriğine bakılacak olursa *el-Hakika* neredeyse tamamen resimlerle özellikle de İngiltere'nin harp gücünü gösteren resimlerle doluydu. 7 Nisan 1916 tarihli gazetenin kapağı at üzerinde resmedilen İngiliz Kralı George'un resmiyle kaplıydı.

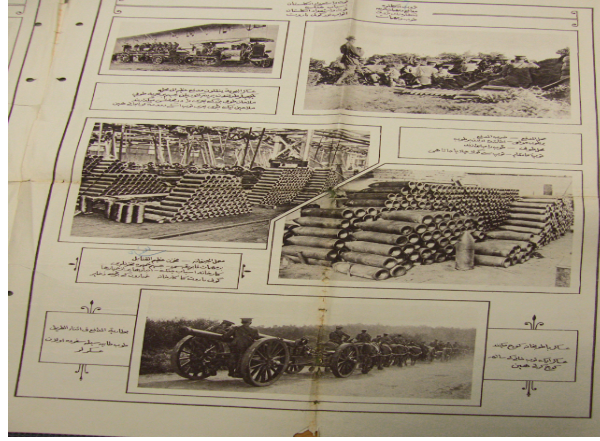

Resim 4: *el-Hakika*, 7 Nisan 1916.

⁴⁰ TNA, CO 323/732/18, 19 Ekim 1916, 182-183.

⁴¹ TNA, CO 323/865/33, 10359, s. 307, 5 Mart 1921.

Gazetenin geri kalanında da çeşitli silah ve teçhizatlar altında dört farklı dilde yapılan açıklamalarla gösteriliyordu. İlk sayfada diğer dillerde de yazılan ve Türkçesi de olan şu bilgiler vardı: “on beş günde neşr olunur. Nüsbası 20 paradır”. İlk sayfanın başında yer alan başlık Türkçe “İngiltere’nin Şevketi” şeklindeydi. Diğer resimlerde de bu başlığı destekler nitelikte büyük harp malzemelerinin yer aldığı görülmektedir. Mesela büyük bir topun altında şu yazılıydı: “Gemiciler tarafından yerine gönderilen cesim bir bahriye topu”. İkinci sayfada müttefik Hintli askerlerinden çeşitli görüntülere yer verilirken üçüncü sayfada Mısır’da bulunan bir kamptan görüntüler göze çarpmaktadır. Altındaki Türkçe açıklamada “Mısır’da meşhur ebramlar civarında bulunan bir cesim İngiliz müsta’merât [sömürge] ordugabı” olduğu belirtiliyordu. Dördüncü sayfada ise çeşitli İngiliz birliklerinin geçit törenlerine yer veriliyordu.

Resim 5: el-Hakika, 7 Nisan 1916, s. 2.

Resim 6: el-Hakika, 7 Nisan 1916, s.4.

Beşinci sayfanın başlığı olarak şu kullanılmıştı: “İngiltere Kumandanı ve Hintli Yiğitleri”. Başlığa uygun resimler göze çarpıyordu. Altıncı sayfa donanma gücünü gösteren resimlerle donatılmıştı ve altında şu ifade dikkat çekiyordu: “İngiliz donanması ve Kumandanı”. Yedinci sayfada ise savaşta kullanılan diğer harp teçhizatı resmediliyordu. Mesela gemi üzerinde kalkmak üzere olan bir keşif balonu, üzerinden gemi kalkabilen bir tayyare gemisi, görülmemiş boyutlarda büyük mermiler “*Acaib ve Garaib Cenk*” başlığı altındaki resimlerde gösteriliyordu⁴².

Sonuç ve Değerlendirme

Bu iki propaganda gazetesinin genel özellikleri kıyaslanacak olursa *el-Hakika*'nın çok daha organize, geniş bir dağıtım ağı ile planlı bir propaganda içeriğine sahip olduğu görülmektedir. *Musavver Çöl*'ün edebi içerikli yazılarının aksine *el-Hakika*'nın tamamıyla İngiliz harp gücünü göstermeyi hedefleyen görsellere ağırlık verdiği anlaşılmaktadır. Yayın devamlılığı açısından da *el-Hakika* oldukça uzun soluklu olmuştur. Dağıtım alanı sadece Arapça konuşulan coğrafya ile sınırlı kalmamış, doğudaki İngiliz kolonilerinin birçoğuna gönderilmişti. Buna karşılık *Musavver Çöl* gazetesi Birüssebi gibi bir çöl menziline basılmış ve abonelerine para karşılığında satılmıştı. *Musavver Çöl*'ün Cemal Paşa'nın Suriye'de giriştiği kapsamlı sosyo-kültürel ve altyapı yatırım ve girişimlerinin bir parçası olarak görmek mümkündür. Suriye'de Fransız etkisini ortadan kaldırmak için ve Osmanlılık bilincini kuvvetlendirmek için uğraş veriyordu. *El-Hakika* gazetesine nispetle çok dar bir etki alanına sahip olmuştur. Sadece bu iki propaganda gazetesini ele alarak bile I. Dünya Savaşı sırasında propagandanın etkin bir savaş aracı olarak kullanımı hususunda İngiltere'nin çok daha etkili ve başarılı olduğu söylenebilir. Zira Osmanlı Devleti'nin büyük umutlar bağladığı cihadın etkisiz hale getirilmesi için savaşı İngiltere ve müttefiklerinin kazanacağına olan inancı arttırmak gerektiğini düşünen İngiliz propagandasını yönlendiren isimler buna yönelik olarak *el-Hakika* Gazetesini hazırlamışlardı. *Musavver Çöl* gazetesinin ise Birüssebi gibi bir çöl menziline ve büyük çoğunluğu Türkçe yazılarla çıkartılmasında buranın İmparatorluğun bir parçası olduğu vurgusunun olduğu düşünülebilir. Ancak özellikle Türkçü bakış açısının hissedildiği yazıların dergiye erişen bölge Arapları üzerinde olumlu mu yoksa aksine olumsuz bir etki mi bıraktığı sorguya açıktır. Her ne kadar bölge yapısının çoğunlukla bedevi kabilelerden oluştuğu ve sadakatin daha çok parasal güce bağlı olduğu düşünülse de geniş çerçeveden bakıldığında *Musavver Çöl*'ün propaganda etkisi bakımından İngiliz propaganda gazetesi *el-Hakika*'ya nispetle zayıf kaldığı görülmektedir.

---

⁴² TNA, FO 141/475/8.

Kaynakça

Arşivler:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)
İ.MTZ (05), 32/1893, 30 Haziran 1332.
The National Archives (Kew-Londra)
FO, 141/475/8.
CO, 323/727.
CO 323/865/33.

Diğer Kaynaklar:

KÖROĞLU, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yay., İstanbul 2004.

KUSHNER, David, "The Musavver Çöl- An Ottoman Journal in Beersheba at the end of World War I", *Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)*, (Ed: Ekrem Causevic, Nenad Moacanin, Vjeran Kursar), Berlin 2010, s. 167-178.

Musavver Çöl, Sayı: 1-12.

POLAT, Ü. Gülsüm, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 76, Ankara 2010, s. 97-131.

SANDERS, M.L., "Wellington House and British Propaganda during the First World War", *The Historical Journal*, 18/1, (1975), s. 119-146.

SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Ankara 2006.

TETİK, Ahmet, "Lübnan'da Bir Eğitimci Halide Edip (1916-1917)", *Kılavuz*, Sayı: 51, Eylül 2014, s. 14-25.

